

Άποψη της Άμφισσας.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΜΦΙΣΣΑ

ΑΝΘΟΥΛΑ ΤΣΑΡΟΥΧΑ

*Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων
Φωκίδος*

- 01 Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.
- 02 Άποψη της Άμφισσας (Σάλωνα), 1821 (E. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 18ο1, 18ο5, and 18ο6*, Λονδίνο, Rodwell and Martin, 1819).
- 03 Χρυσή δραχμή του Κοινού των Αιτωλών, 220-205 π.Χ.

01

Η αρχαία Άμφισσα συμπίπτει με τη σύγχρονη πόλη που είναι κτισμένη ανάμεσα στον Παρνασσό και τη Γκιώνα, στις υπώρειες του πρόβουνου Έλατος. Η πόλη απλωνόταν στην πεδιάδα του άνω ρου του ποταμού Ύλαιθου, στη συμβολή φυσικών χερσαίων δρόμων ανάμεσα σε ορεινούς όγκους — δρόμων που χρησιμοποιήθηκαν για τις μετακινήσεις των φύλων, για στρατιωτικές επιχειρήσεις αλλά και για εμπορικούς σκοπούς μέχρι τους νεότερους χρόνους. Το γεγονός αυτό είχε καθοριστική σημασία για την ανάπτυξη της Άμφισσας ως της «μεγίστης και ονομαστοτάτης» πόλης των Λοκρών, σύμφωνα με τον περιηγητή Πausanias¹.

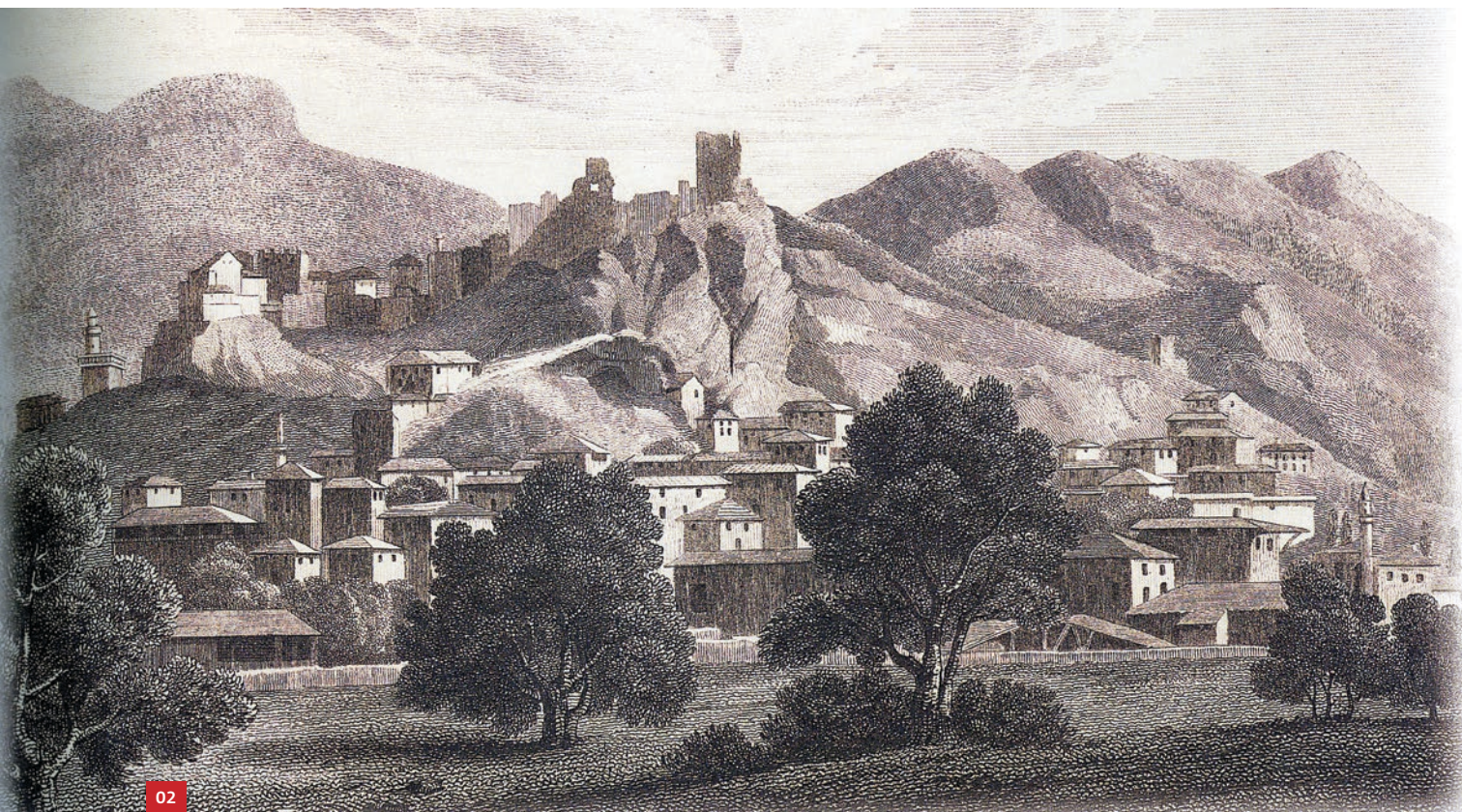
Χτισμένη «υπέρ του Κρυσάιου πεδίου», όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος², και στην απόληξη του φυσικού διαδρόμου ο οποίος, μέσα από τα περάσματα της αρχαίας Δωρίδας και Φωκίδας, συνέδεε οδικά τον Μαλιακό με τον Κορινθιακό κόλπο από τα μυκηναϊκά μέχρι τα νεότερα χρόνια, μπορούσε να επικοινωνεί με τους Δελφούς, το σημαντικό λιμάνι της Κίρρας, την υπόλοιπη δυτική Λοκρίδα, την Πελοπόννησο, καθώς και την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα.

Πατρίδα του ποιητή Αρχύτα και του ολυμπιονίκη Ξενοφάνη, σύμφωνα με τον μύθο πήρε το όνομά της από την κόρη του βασιλιά Μάκαρος και εγγονή του Αιόλου, Άμφισσα, η οποία υπήρξε αγαπημένη του θεού Απόλλωνα. Ως μυθικοί οικιστές της θεωρούνταν ο βασιλιάς της Καλυδώνας Ανδραίμων και η σύζυγός του Γόργη. Φιλολογικές μαρτυρίες αποδίδουν στον Αριστοτέλη την ερμηνεία του ονόματός της από το ρήμα *αμφιέννυμι* (= περιβάλλω, περικλείω) λόγω του φυσικού περιβάλλοντος το οποίο διαμορφώνουν τα βουνά που περικλείουν την πόλη, «Άμφισσαν δ' ὠνόμασαν διὰ το περιέχεσθαι τον τόπον ὄρεσιν» (Rose, *Aristotelis fragmenta*, 562).

Με το πέρασμα των χρόνων το αρχαίο όνομα ξεχάστηκε. Η πόλη πιθανόν τον 10ο αιώνα ονομάστηκε Σάλωνα, σύμφωνα με μια εκδοχή από τη φράση «έσω αλώνια», ενώ στα χρόνια της Φραγκοκρατίας πήρε το όνομα La Sole και στην Καταλανοκρατία La Sola. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, με το διάταγμα του βασιλιά Όθωνα της 8ης (20ής) Απριλίου 1835, η πόλη πήρε ξανά το αρχαίο όνομά της.

Τις βασικότερες πληροφορίες για τα μνημεία της Άμφισσας μας τις παρέχει ο περιηγητής Πausanias στα *Φωκικά* του, αλλά και νεότεροι περιηγητές όπως οι Spon και Wheler, Rouqueville, Leake, Dodwell κ.ά., οι οποίοι μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τα μνημεία της πόλης που ήταν ορατά στις μέρες τους.

Ο περιηγητής Πausanias, τον 2ο αιώνα μ.Χ., επισκέφθηκε την Άμφισσα και τη χαρακτήρισε ως την πιο μεγάλη και ονομαστή πόλη των Λοκρών. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη κατέγραψε λιγοστές πληροφορίες για τα μνημεία της. Μνημονεύει τους τάφους της επώνυμης ηρώιδας της πόλης, Άμφισσας, και των οικιστών της, Ανδραίμονα και Γόργης, που πρέπει να ήταν ομόταφοι, και αναφέρει ότι στην ακρόπολη υπήρχε ναός της θεάς Αθηνάς με χάλκινο άγαλμά της το οποίο, σύμφωνα με τους Αμφισσείς, το έφερε μαζί του ως λάφυρο από την Τροία ο βασιλιάς Θόας, γιος του Ανδραίμονα και της Γόργης. Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο Πausanias σε μια μυστική τελετή

02

03

στο πλαίσιο της λατρείας των Ανάκτων παιδών, που άλλοι ταυτίζουν με τους Διόσκουρους, άλλοι με τους Κουρήτες και ορισμένοι με τους Κάβειρους.

Στους νεότερους χρόνους, πολλοί περιηγητές έφταναν στο χωριό Καστρί, τους μετέπειτα Δελφούς, για να γνωρίσουν και να μελετήσουν κυρίως τους Δελφούς, αλλά και τους χώρους και τα μνημεία της ευρύτερης περιοχής. Οι πρώτοι Ευρωπαίοι περιηγητές στα οδοιπορικά τους δίνουν λιγοστές πληροφορίες αρχαιογνωστικού περιεχομένου για την Άμφισσα. Κυρίως επισκέπτονται την περιοχή και αντιγράφουν επιγραφές.

Ο πρώτος από τους Ευρωπαίους περιηγητές που έφτασε στην Άμφισσα ήταν ο Ιταλός μεγαλέμπορος Ciriaco de Pizzicoli [Ciriaco de Pizzicoll], ο επονομαζόμενος Κυριακός της Αγκώνας, ο οποίος από τις 21 Μαρτίου 1436 και για κάποιες ημέρες βρέθηκε στους Δελφούς και επισκέφθηκε τα Σάλωνα (Άμφισσα) όπου κατέγραψε και μελέτησε δύο επιγραφές.

Ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της Άμφισσας είχε η επίσκεψη στην πόλη το 1676 του περιηγητή J. Spon. Ο Spon, που γνώριζε τις σχετικές φιλολογικές πηγές για την Άμφισσα, επισκέφθηκε τον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και μελέτησε —όπως αναφέρει ο συνταξιδιώτης του G. Wheler— την ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του τόπου λατινική επιγραφή του 4ου αιώνα μ.Χ. που βρισκόταν εκεί. Έτσι η πόλη των Σαλώνων ταυτίστηκε με την αρχαία Άμφισσα. Πρόκειται για το διάταγμα του Ρωμαίου ανθύπατου Δέκιμου Σεκουνδίνου προς τους τοπικούς άρχοντες της Άμφισσας με το οποίο επιβάλλεται

ο καθαρισμός των αγωγών ύδρευσης και η επαναφορά του νερού στις δημόσιες δεξαμενές από τις οποίες το είχε εκτρέψει προς όφελός του ο Εσπέριος, κάτοικος της Άμφισσας.

Ο Louis-François-Sebastien Fauvel, ο Jacques Foucherot, ο Sir William Gell (ο οποίος επισκέφθηκε την Άμφισσα το 1804-1806), ο François Pouqueville, ο William Turner και ο Thomas Smart Hughes επισκέπτονται την πόλη και περιγράφουν κυρίως τα ερείπια της απόρθητης ακρόπολης.

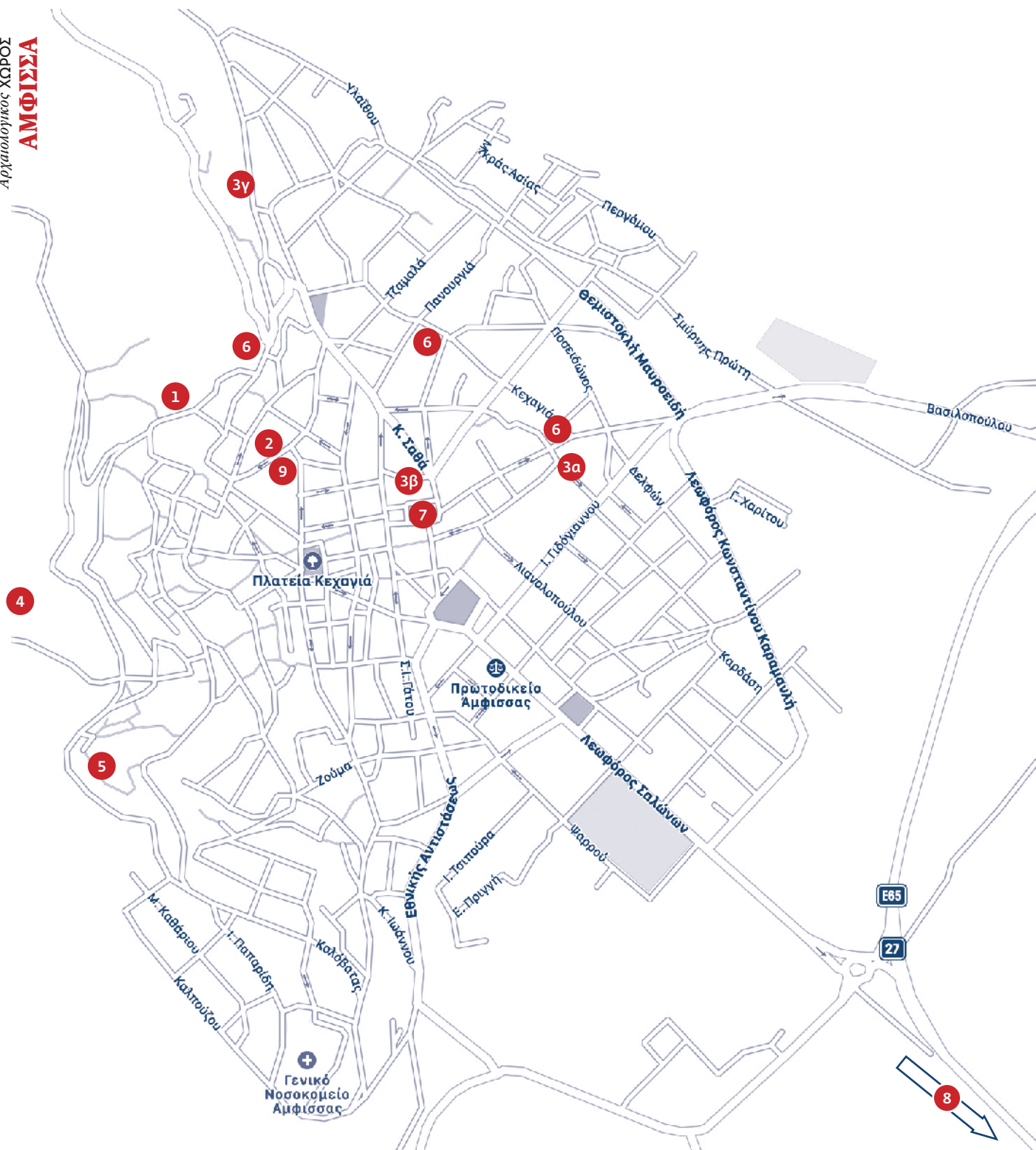
Τον 19ο αιώνα σημειώνεται η άνθηση του επιστημονικού περιηγητισμού. Το 1801 φτάνει στην Άμφισσα ο Ιρλανδός αρχαιολόγος Edward Dodwell ο οποίος περιγράφει ορισμένες ορατές αρχαιότητες της πόλης όπως το Κάστρο, ένα ψηφιδωτό δάπεδο με παραστάσεις ζώων, ένα επιτύμβιο μνημείο και άλλα αρχαία κατάλοιπα. Συγκεκριμένα, για τα ταφικά μνημεία αναφέρει «λίγο πιο έξω από την πόλη, κοντά σ' ένα ρυάκι που το λένε Γατσοπνίχτη, υπάρχει ένα αρχαίο επιτάφιο δωμάτιο κομμένο μέσα σε βράχο. Έχει σχήμα κωνοειδές και μοιάζει με άλλα της Ελλάδας και Ιταλίας. Η σαρκοφάγος που ανοίχτηκε, είναι μέρος του στερεού βράχου. Καλείται λύκου τρούπα και θεωρείται ιερή από τους Τούρκους, οι οποίοι φαντάζονται ότι κάποτε περιείχε οστά ενός αγίου Μουσουλμάνου και προς τιμήν του τοποθετούσαν εκεί αναμμένα κεριά... Κοντά στο επιτύμβιο δωμάτιο υπάρχουν μερικά αρχαία ίχνη και τείχη, ίσως λείψανα άλλων επιτάφίων»³.

- 04 Το κάστρο της Άμφισσας, 1820 (S. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805, e 1806. Arrichito di tavole in rame*, τόμ. I, Vincenzo Poggioli, Ρώμη 1820, σ. 50).
- 05 Κάστρο Άμφισσας, κυκλικός πύργος των χρόνων της Φραγκοκρατίας.

05

1	Οχυρωμένη ακρόπολη και τείχη	6	Παραδοσιακές κρήνες
2	Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας	7	Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου
3	Ψηφιδωτά in situ	8	Ο θολωτός τάφος της Άμφισσας
4	Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος	9	Μουσείο Ελληνικής Επανάστασης - Οικία οπλαρχηγού Πανουργιά
5	Χάρμαινα, η συνοικία των ταμπάκηδων		

Στο ίδιο ταφικό μνημείο αναφέρεται και ο Jean Alexandre Buchon ο οποίος επισκέπτεται την πόλη το 1840–1841. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Κατά μήκος του ποταμού, βρίσκεται ένα μνημείο της αρχαιότητας. Είναι μια σπηλιά εμβαδού έξι τετραγωνικών ποδών σκαλισμένη σε στερεό βράχο. Η πύλη της είναι μεγάλη και ψηλή και στο βάθος είναι ένας συλημένος τάφος. Σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, ήταν ο τάφος του Αιγυπτίου Φωκά, ο οποίος έδωσε το όνομά του στη Φωκίδα. Από το σπήλαιο αυτό, ένα πόδι πάνω από το ποτάμι, στους πρόποδες του βουνού, απέναντι από τα Σάλωνα, μπορείτε να δείτε ολόκληρη την κοιλάδα, όπου θα πρέπει ν' αναπτύχθηκε η αρχαία Άμφισσα, όπου τα τείχη που ακολουθούν την κοίτη του ποταμού, τοποθετούνται περίπου 100 πόδια πιο κάτω»⁴. Μέχρι σήμερα είναι ορατό και επισκέψιμο αυτό το φυσικό σπηλαιώδες όρυγμα, γνωστό με το όνομα «Λυκότρυπα».

Η ιστορική εξέλιξη της πόλης πέρα από τις γραπτές πηγές πιστοποιείται και από τις υλικές μαρτυρίες, τα κατά χώραν εναπομείναντα οικοδομικά κατάλοιπα και τα ευρήματα της αρχαιολογικής έρευνας που επιτρέπουν εν μέρει την ανασύσταση της ιστορίας στην περιοχή από τους προϊστορικούς έως τους νεότερους χρόνους. Ξεχωριστή θέση κατέχουν ο θολωτός τάφος στη θέση Άμπλιανος, η οχύρωση της πόλης, τα κτίρια, θρησκευτικά ή κοσμικά, τα οποία κοσμούνται με πολυτελή ψηφιδωτά δάπεδα, τα οικοδομικά λείψανα οικιών και εργαστηρίου, τα νεκροταφεία της, τα οποία μαρτυρούν το επίπεδο οικονομικής ευημερίας της πόλης.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑΑ

1.– Οχυρωμένη ακρόπολη και τείχη

Το αμυντικό σύστημα της πόλης στηριζόταν στην οχυρωμένη ακρόπολη και τον οχυρωματικό περίβολο, που αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της ιστορικής εξέλιξής της και έχουν συνδεθεί με τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα. Η ακρόπολη της αρχαίας Άμφισσας βρίσκεται στο βραχώδες ύψωμα Έλατος και προοριζόταν για την επιτήρηση του Κρисиαίου πεδίου και του χερσαίου δρόμου που συνέδεε την Πελοπόννησο με τη Θεσσαλία. Τα τμήματα της ακρόπολης που είναι κτισμένα με πολυγωνικό, με ισόδομο τραπεζόσχημο και με ισόδομο ορθογώνιο σύστημα, ανάγονται στην Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο. Στη διάρκεια των αιώνων το Κάστρο καταστράφηκε, ανοικοδομήθηκε, πολιορκήθηκε και κατακτήθηκε διαδοχικά από τον Φίλιππο Β', τους Γαλάτες, τους Ρωμαίους, τους Βούλγαρους, τους Σλάβους, τους Φράγκους, τους Καταλανούς και τους Οθωμανούς. Στους μεσαιωνικούς χρόνους πάνω στα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης κατασκευάστηκε το ισχυρό Κάστρο των Σαλώνων, το οποίο αποτελεί το σημαντικότερο μνημείο της περιοχής. Σημαντικότερη περίοδος της ιστορίας του υπήρξε η Φραγκοκρατία (13ος–14ος αι.) με την οποία σχετίζονται πολλοί τοπικοί θρύλοι και παραδόσεις. Στην Ελληνική Επανάσταση ήταν το πρώτο κάστρο

06 Άποψη της πόλης και του Κάστρου της Άμφισσας.

07

07-08 Τμήματα του οχυρωματικού
τείχους της πόλης, του β' μισού
του 4ου αι. π. Χ.

08

που απελευθερώθηκε από την τουρκική κυριαρχία και πέρασε σε ελληνικά χέρια, στις 10 Απριλίου 1821. Αξίζει να σημειωθεί ότι συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο για στρατιωτικούς σκοπούς.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την ίδρυσή του είναι ιδιαίτερα περιορισμένες λόγω της έλλειψης πηγών και της περιορισμένης αρχαιολογικής έρευνας. Ο οχυρωματικός περίβολος στη μορφή που διατηρείται σήμερα έχει ακανόνιστη κάτοψη και σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί τη φυσική μορφολογία του εδάφους. Τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα αρχαίας τοιχοποιίας βρίσκονται στη νοτιοδυτική και τη νοτιοανατολική πλευρά. Ο μεσαιωνικός τρόπος δόμησης διακρίνεται σε όλο το μήκος του περιβόλου και χαρακτηρίζεται από μικρές πέτρες, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται θραύσματα κεραμίδων με συνδετικό υλικό το αμμοκονίαμα.

Η πρόσβαση στον χώρο του Κάστρου επιτυγχάνεται από μια πύλη στα δυτικά, η οποία προστατευόταν, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στον Μεσαίωνα, από έναν ορθογώνιο πύργο. Στο εσωτερικό του Κάστρου διακρίνονται δύο πλατώματα, το νοτιοδυτικό ή κάτω πλατώμα και το Ακροπύργιο, στο υψηλότερο και πιο απόκρημνο τμήμα του υψώματος. Τα δύο πλατώματα διαχωρίζονται από εγκάρσιο τείχος στο οποίο παρατηρείται ευρύτατη χρήση αρχαίου οικοδομικού

09

09 Κάστρο Άμφισσας, εσωτερικός χώρος του μεγάλου περιβόλου.

10 Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας.

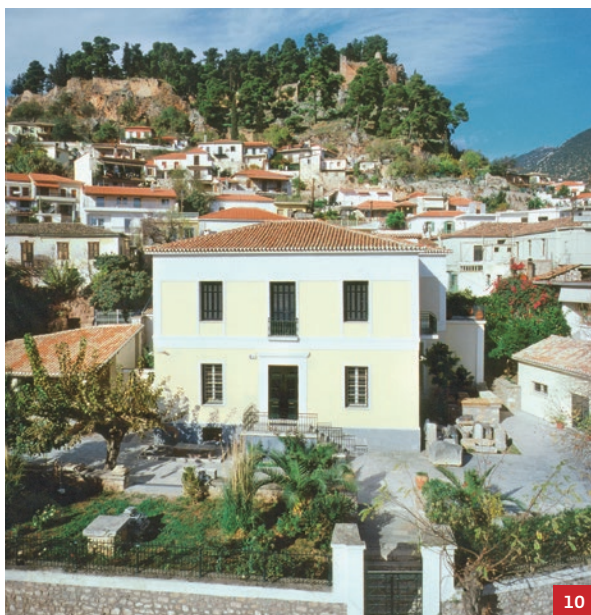
υλικού. Στο εσωτερικό του Ακροπυργίου, το οποίο ταυτίζεται κατά τις τοπικές παραδόσεις με το παλάτι του κόμη των Σαλώνων, σώζονται ερείπια διαφόρων κτισμάτων, με επιβλητικότερο έναν κυκλικό πύργο.

2.- Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Άμφισσας στεγάζεται σε οικία του 20ού αιώνα, που βρίσκεται σε ένα σημείο ιδιαίτερης σημασίας για την ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, καθώς εκεί παραδίδεται ότι προϋπήρχε το κτίριο όπου συνήλθε το 1821 η Α΄ Εθνοσυνέλευση της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος.

Το Μουσείο, που ιδρύθηκε με στόχο τη διαμόρφωση και την εδραίωση μιας στενής και εποικοδομητικής σχέσης των πολιτών με τα αρχαία κατάλοιπα του τόπου, φιλοξενεί αντιπροσωπευτικά ευρήματα τα οποία καταγράφουν τον χαρακτήρα της πολιτισμικής εξέλιξης της περιοχής, σε μια διαδρομή που καλύπτει χρονολογικά τις περιόδους από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα.

Η έκθεση περιλαμβάνει ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών, σε ιδιωτικά και δημόσια έργα, ή επιφανειακών και συστηματικών ερευνών, αλλά και από περισυλλογές, παραδόσεις και δωρεές. Η έκθεση είναι δομημένη έτσι ώστε να αναδείξει τον αρχαιολογικό πλούτο

10

- 11 Κειμήλιος λίθος (cameo) που απεικονίζει κεφάλι Βάκχου (παράσταση Διονύσου) και βρέθηκε σε οικία του 1ου αι. π.Χ.–1ου αι. μ.Χ.
- 12-13 Μελανόμορφες λήκυθοι με διονυσιακές παραστάσεις. 5ος-4ος αι. π.Χ.
- 14 Τριποδική λεκάνη από το νεκροταφείο της αρχαίας Κρίσας των μυκηναϊκών χρόνων.
- 15 Κίρρα, λεπτομέρεια από ερυθρόμορφη κύλικα με τον στεφανωμένο αυλητή, έργου άξιου ζωγράφου του αυστηρού ρυθμού.
- 16 Πήλινο ειδώλιο νέου λατρευτή από το Κάλλιο, ελληνοιστικών χρόνων.
- 17 Κάλλιο, άγαλμα της Περσεφόνης στημένο στο αρχικό του βάθρο (310-290 π.Χ.).
- 18 Κίρρα, κύλικα μυκηναϊκών χρόνων (14ου–13ου αι. π. Χ.).

11

κατά περιοχές αλλά και σε θεματικές ενότητες, αποσκοπώντας στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση του παρελθόντος που θα επιτρέψει στον επισκέπτη να έρθει σε επαφή με τις πολιτισμικές δραστηριότητες και τα τεχνουργήματα των κοινωνιών των Δυτικών Λοκρών, των Αιτωλών, των Φωκίων, των Δωριέων και Οιταίων που κατοικούσαν στην περιοχή κατά την αρχαιότητα.

Στο ισόγειο του Μουσείου φιλοξενούνται ευρήματα από τον προϊστορικό οικισμό και το ιερό των ιστορικών χρόνων της Κίρρας, του λιμανιού στον Κορινθιακό κόλπο που λειτούργησε ως επίνειο των Δελφών και της Άμφισσας. Από το υστεροαρχαϊκό και κλασικό ιερό της Κίρρας προέρχονται πολυάριθμα αφιερώματα, από τα οποία ξεχωρίζει η κλειστή ερυθρόμορφη κύλικα με τον στεφανωμένο αυλητή (475–450 π.Χ.). Επίσης, εκτίθενται ευρήματα από τη Λίλαια, το αγροτικό ιερό της Δήμητρας στο Πολύδροσο, τον μυκηναϊκό οικισμό στο Χρισσό, την Αγία Ευθυμία, την Ερατεινή και τον Κάμπο, ενώ στον χώρο δεσπόζει το λατρευτικό άγαλμα της Περσεφόνης (310–290 π.Χ.) που βρέθηκε στην αιτωλική πόλη Κάλλιο, λίγο πριν καταποντιστεί στα νερά της τεχνητής λίμνης του Μόρνου (1977–1979).

Στον όροφο, τα ευρήματα από τις οικίες και τα νεκροταφεία της Άμφισσας, κυρίως ειδώλια, αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα, λυχνάρια, κοσμήματα και επιγραφές, ιχνογραφούν τη ζωή της πόλης μέσα από θεματικές ενότητες όπως η οικοδομική δραστηριότητα, η οικιακή ζωή, η διατροφή, οι ασχολίες των κατοίκων, η δημόσια ζωή, η ιατρική, τα κεραμικά εργαστήρια, η χαλκουργία, οι ταφές, τα γυάλινα αγγεία, η θρησκεία, η λατρεία, το θέατρο, ο χορός και η μουσική.

Σε αίθουσα του ορόφου φιλοξενείται έκθεση για την ιστορία του νομίσματος και την εξέλιξη των συναλλαγών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, μέσα από ένα πλούσιο σύνολο εκθεμάτων, στο οποίο συγκαταλέγεται και η νομισματική συλλογή του ερευνητή Δρόσου Κραβαρτόγιαννου.

Τα ψηφιδωτά προέρχονται από δάπεδα κοσμικών κτισμάτων της Ύστερης Αρχαιότητας και παλαιοχριστιανικών βασιλικών και μέσα από την ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων και την υψηλή τεχνική τους μαρτυρείται η ακμή της πόλης.

3.– Ψηφιδωτά *in situ*

Στην Άμφισσα διατηρούνται ορατά και επισκέψιμα ορισμένα μνημεία ενταγμένα στον πολεοδομικό ιστό και στις κοινωνικές δομές της πόλης. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το κεντρικό και ανατολικό τμήμα τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος και προσκτίσματα (3α, οδός Βασιλοπούλου, πίσω από το κτίριο της ΠΕ Φωκίδας). Τα κλίτη κοσμούσαν άριστης τέχνης ψηφιδωτά δάπεδα που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα μ.Χ. Τα θέματα των ψηφιδωτών είναι κυρίως γραμμικά με τετράγωνα πλαισιωμένα με πλοχμούς, κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα, σταυρικά κοσμήματα, ενώ εικονίζονται επίσης πτηνά, βλαστός κληματίδας

12

13

17

14

16

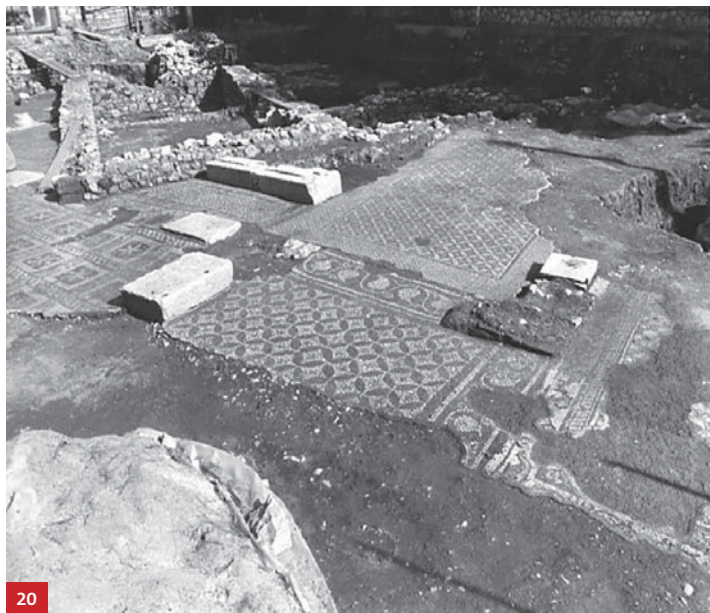
15

18

19

20

21

με κισσόφυλλα και σκηνές εμπνευσμένες από τον θαλάσσιο βυθό με υδρόβια φυτά, ψάρια και αντωπά δελφίνια.

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, σε χώρο που γειτνιάζει με τον Μητροπολιτικό Ναό⁵, ήρθε στο φως τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος (3β, οδός Γερογιάννη) από το οποίο διατηρούνται κυκλική αίθουσα με αντωπές δεξαμενές επενδυμένες με μαρμάρινες πλάκες και ψηφιδωτό δάπεδο (που χρονολογείται από τα τέλη του 4ου αι. έως τον 6ο αι. μ.Χ.). Το ψηφιδωτό έχει ως κύριο θέμα συμπλεκόμενα δεκαεξάγωνα με τετράγωνα στο κέντρο, τρίγωνα και ρόμβους. Οι ρόμβοι κοσμούνται με επιμήκη σταυρικά σχήματα και τα τετράγωνα με ποικίλα γεωμετρικά θέματα όπως ζατρίκια, ρόδακες κ.ά. Στον διάδρομο ανάμεσα στις δεξαμενές, εικονίζεται δίωτο αγγείο από το οποίο αναδύονται κέρατα αμαλθείας με ελικοειδείς βλαστούς, στις κόγχες δύο πτηνά αριστερά και δεξιά από ένα αγγείο και στα διάχωρα, μπροστά από τα δύο κατώφλια, εμφανίζονται γεωμετρικά σχήματα και ελικοειδείς βλαστοί. Το κτίσμα αυτό από ορισμένους μελετητές ερμηνεύεται ως βαπτιστήριο παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από άλλους όμως αποδίδεται σε ιδιωτική οικία ή —το πιθανότερο— σε ιδιωτικό ή δημόσιο βαλανείο.

19-20 Λεπτομέρειες από την παλαιοχριστιανική βασιλική.

21-22 Κοσμικό κτίριο με ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικών χρόνων.

22

23-24 Κυκλικό κτίσμα,
πιθανότατα βαπτιστήριο
παλαιοχριστιανικής
βασιλικής.

23

24

- 25 Ναός
Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος,
λεπτομέρεια από το
τέμπλο.
- 26 Ναός
Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος,
είσοδος
διακοσμημένη με
τρίλοβο παράθυρο.

26

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα αψιδωτό κτίριο με ψηφιδωτό δάπεδο στην ανατολική πλαγιά του λόφου του κάστρου της Άμφισσας (3γ, οδός Αγίων Αναργύρων⁶). Πρόκειται πιθανόν για αστική έπαυλη η οποία, βάσει του ψηφιδωτού, χρονολογείται στα τέλη του 4ου–αρχές 5ου αιώνα μ.Χ. Στο μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου διατηρείται πολύχρωμο διακοσμητικό ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο αποτελείται από επιμέρους συνθέσεις: κύκλους με σταυρούς και ζώνη με ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό στην αψίδα, ρόμβους με αλληλοτεμνόμενους κύκλους, ζατρίκιο, ζώνη με ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό αμπέλου και πλοχμό στη μεγάλη αίθουσα, καθώς και φοιδικό που περιβάλλεται από ελικοειδή βλαστό κισσού και πλέγμα στον προθάλαμο.

4.– Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος είναι ένα από τα σημαντικότερα και ωραιότερα μνημεία του 12ου αιώνα στον ελλαδικό χώρο και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της μεσοβυζαντινής ναοδομίας. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου δικιόνιου ναού με τρούλο αθηναϊκού τύπου. Η κάτοψή του έχει σχήμα τετράγωνο το οποίο απολήγει σε ορθογώνιο με την προσθήκη του νάρθηκα στα δυτικά και τριών

ημιεξαγωνικών κογχών στα ανατολικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πλάγιες κεραίες του σταυρού, οι οποίες προβάλλονται και εξωτερικά με αντηρίδες που στηρίζουν πώρινο εσωτερικά τόξο, ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο που απαντά κυρίως σε ναούς οκταγωνικού τύπου και πολύ σπάνια στους σταυροειδείς ναούς.

Ο ναός είναι χτισμένος ισοδομικά από ντόπιο πωρόλιθο και ξεχωρίζει για το πολύ φροντισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στην τοιχοδομία ξεχωρίζουν οι λίθινοι διακοσμητικοί σταυροί — κάποιοι από τους οποίους περιβάλλονται στα πάνω μέρη με οδοντωτή ταινία—, συνήθεις σε ναούς του 11ου, του 12ου και του 13ου αιώνα, οι οδοντωτές ταινίες που συχνά διακόπτουν την τοιχοποιία, η πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση στους αρμούς, η οποία συνίσταται κυρίως σε εκφυλισμένα κουφίζοντα⁷ κεραμικά διακοσμητικά, καθώς και τα μονόλοβα, δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα, που είναι κατασκευασμένα με ποικίλους τρόπους. Πάνω από τη δυτική είσοδο του ναού δεσπόζει τρίλοβο παράθυρο με υπερυψωμένο τον μεσαίο λοβό και κάθε λοβός του περιβάλλεται από πλίνθινο διάκοσμο.

Στο εσωτερικό του ναού, κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου από το Υπουργείο Πολιτισμού (2008–2009), εντοπίστηκαν τμήματα ψηφιδωτών, σπαράγματα

27 Ναός Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος, εσωτερικό
του ναού.

28

28 Παραδοσιακή συνοικία
Χάρμαινα.

29 Άποψη της Άμφισσας
με το κάστρο, 1834
(E. Dodwell, *Views and
Descriptions of Cyclopi-
an, Pelasgic Remains, in
Greece and Italy*, Adolphus
Richter, Λονδίνο 1834).

30 Το παραδοσιακό κτίριο
Τουλασίδι και η κρήνη
της Χάρμαινας.

29

μαρμαροθετημάτων και βυζαντινών τοιχογραφιών, καθώς και θραύσματα αρχιτεκτονικών γλυπτών τα οποία συμπεριλήφθηκαν στην αναστήλωση του μεσοβυζαντινού τέμπλου του.

Ο γλυπτός διάκοσμος του μαρμαρίνου τέμπλου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον λόγω του πλούτου των θεμάτων και της ποικιλίας των μορφών που αποδίδονται με αισθητική αρτιότητα.

Ο διάκοσμος των δύο πεσσίσκων εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης περιλαμβάνει το θέμα του σταυρού κάτω από τόξο, που στον έναν συνδυάζεται με τα αρχικά Ι(ΗCOY)C X(PICTOC) N(I)K(A) και στον άλλο εκφύεται μέσα από όρηκες με φύλλα άκανθας, καρδιάσχημα ανθέμια, πλοχμούς, ελίσσόμενους βλαστούς και αστράγαλο. Ο ένας πεσσίσκος χαρακτηρίζεται από τη σπανιότατη μορφή απόληξης σε χέρι το οποίο κρατεί ράβδο που καταλήγει σε κουκουνάρι και συσχετίζεται με λαβή σπαθιού σε θήκη, παράσταση με αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Η σύνθεση του διακόσμου του επιστύλιου χαρακτηρίζεται από γεωμετρικά και φυτικά θέματα, από τα οποία ξεχωρίζει το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού, που συμβολίζει τον Παράδεισο, τα συνήθη ζωόμορφα θέματα, όπως δύο αντωπά πτηνά που πίνουν από περιρραντήριο το «ύδωρ της ζωής» και ένα αρπακτικό πτηνό το οποίο αρπάζει ένα μικρό τετράποδο (λαγός;).

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας, στον νάρθηκα ερευνήθηκαν τάφοι που προφανώς θα ανήκαν στην οικογένεια του κτήτορα. Εξωτερικά του ναού αποκαλύφθηκαν κεραμοσκεπής κιβωτιόσχημος τάφος και τμήματα της ασίδας και των τοίχων παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

5.- Χάρμαινα, η συνοικία των ταμπάκηδων

Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, στις υπώρειες του Κοκκινόβραχου, βρίσκεται η συνοικία «Χάρμαινα». Γύρω από την κοινόχρηστη κρήνη της ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια αναπτύχθηκαν εργαστήρια βυρσοδεψίας, γνωστά και ως Ταμπάκικα ή Ταμπακαριά. Πρόκειται για ένα σύνολο κτιρίων με βιοτεχνικό χαρακτήρα, τα οποία αποτελούν ίσως μερικά από τα τελευταία διατηρημένα σε ικανοποιητικό βαθμό δείγματα πλινθόκτιστων κατασκευών. Οι τοίχοι μέχρι κάποιο ύψος χτίζονταν με λίθους, ενώ η ανωδομή ήταν πλίνθινη. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιούνταν κονίαμα από χώμα, ασβέστη και νερό. Ανάμεσα στις στρώσεις των πλίνθων σπαρμένα κεραμίδια και μικρές πέτρες βοηθούσαν την καλύτερη πρόσφυση του εξωτερικού επιχρίσματος, ενώ σημαντικό στοιχείο της κατασκευής αποτελούσε η ξύλινη περιμετρική ενίσχυση της τοιχοποιίας (ξυλοδεσιά).

Η βυρσοδεψία γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στην περιοχή και αποτέλεσε βασικό τομέα της τοπικής οικονομίας. Μάλιστα ο Ιρλανδός περιηγητής Edward Dodwell, όταν επισκέφθηκε την πόλη κατά το δεύτερο

30

31

- 31 Κρήνη Αρτέμιδος και προμαχώνας του Κάστρου οθωμανικών χρόνων.
- 32 Σπύρος Παπαλουκάς, Η Κοίμηση της Θεοτόκου, τοιχογραφία στον μητροπολιτικό ναό της Άμφισσας.
- 33-34 Σπύρος Παπαλουκάς, Η Παναγία και ο Άγγελος του Ευαγγελισμού.

ταξίδι του στην Ελλάδα (1804–1806), θαύμασε τόσο το μέγεθος των δέντρων του ελαιώνα και του καρπού της ελιάς, όσο και τα χρωματιστά δέρματα που τα εμπορεύονταν σε όλη την Ελλάδα και σε χώρες του εξωτερικού. Η κατεργασία του δέρματος ήταν φυτική και η δέψη του γινόταν με κύρια υλικά το βελανίδι και το ρούδι (*Rhus coriaria*). Η πλύση και η επεξεργασία των δερμάτων γινόταν στο ισόγειο των κτιρίων και η αποξήρανσή τους στον όροφο κυρίως. Το κεντρικό κτίριο της Χάρμαινας, το Τουλασίδι (τουλάς είναι το δέρμα από το οποίο έχει απομακρυνθεί το μαλλί), κατασκευασμένο το 1830, ήταν ο κοινόχρηστος χώρος των ταμπάκηδων.

Σήμερα η Χάρμαινα αποτελεί μια παραδοσιακή συνοικία η οποία διαθέτει πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα και τα 42 εργαστήρια βυρσοδεψίας συνθέτουν μια μοναδική στον ελληνικό χώρο γειτονιά, μεγάλης ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας.

6.– Παραδοσιακές κρήνες

Οι κρήνες της Άμφισσας, κρήνες με δημόσιο χαρακτήρα, ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την καθημερινή ζωή των κατοίκων της πόλης και εκτός από τον λειτουργικό τους σκοπό είχαν και κοινωνικό ρόλο. Όσον αφορά τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, οι κρήνες που διατηρούνται σήμερα στην πόλη, χτισμένες σύμφωνα με την τοπική λαϊκή παράδοση, φέρουν αρχιτεκτονικά στοιχεία της Οθωμανικής περιόδου. Πρόκειται για στοιχεία από κρήνες τύπου «Çeşme», τον πιο κοινό τύπο κρήνης της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, που ήταν είτε μια μνημειώδης θολωτή κατασκευή, περίοπτη ή και εντοιχισμένη, είτε μια απλή εντοιχισμένη βρύση και γούρνα. Στην πρόσοψη αυτών των ορθογώνιων λίθινων κατασκευών σχηματίζεται εσοχή που επιστέφεται από τόξο, η γένεση του οποίου σε ορισμένες περιπτώσεις τονίζεται με εξέχοντες εν είδει πεσσόκρανου πωρόλιθους. Στο επίπεδο του εδάφους είναι κατασκευασμένη ορθογώνια λεκάνη–γούρνα. Στο διαμορφωμένο σε εσοχή τμήμα υπάρχουν τα στόμια εκροής του νερού και συνήθως ανοίγονται κόγχες για την τοποθέτηση εικόνων και «κερασμάτων» της κρήνης.

Από τις κρήνες της πόλης ξεχωρίζουν εκείνες κάτω από το Κάστρο, της Χάρμαινας, του Κόκκινου, που έλαβε το όνομά της από τον ιδιοκτήτη του ομώνυμου σπιτιού στο οποίο ήταν ενσωματωμένη, η κρήνη Μπακαλιό που πήρε το όνομά της από το μπακάλικο–οινοπωλείο που λειτουργούσε στο ισόγειο της διπλανής οικίας, και η Φρετζαλά, η πρώτη δημοτική βρύση της πόλης, στην πλατεία της οποίας γίνονταν χοροστάσια.

7.– Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, σταυροειδής με τρούλο, είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της πόλης και αποτελεί δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα. Θεμελιώθηκε το 1859

32

33

34

ΑΙΡΕ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑ
ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥ ΤΟ ΠΡ
ΟΙΟΝ ΧΑΙΡΕ ΤΟ
ΔΟΓΜΑΤΩΝ ΑΥΤΟΥ
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ
ΧΑΙΡΕ ΚΑΛΗ

35

πάνω στα λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, και εγκαινιάστηκε το 1869. Η αγιογράφηση του ναού ανατέθηκε το 1926 στον διακεκριμένο ζωγράφο Σπύρο Παπαλουκά, μετά από πανελλήνιο καλλιτεχνικό διαγωνισμό με κριτές τους Αναστάσιο Ορλάνδο, Δημήτρη Πικιώνη, Αριστοτέλη Ζάχο και Κωνσταντίνο Παρθένη.

Η αγιογράφηση του ναού αποτέλεσε για τον Παπαλουκά μια πρόκληση. Ο ζωγράφος κατάφερε να συνοψίσει τις εμπειρίες του από τα βυζαντινά μνημεία που είχε μελετήσει και από την έρευνά του για την απόδοση του τοπίου υπό το πρίσμα του

Μοντερνισμού και να προβάλει την προσωπική του εικαστική ερμηνεία.

Ο Παπαλουκάς κατόρθωσε να ξεπεράσει τη συνηθισμένη στατική και συχνά επαναλαμβανόμενη μίμηση των προτύπων της βυζαντινής τέχνης. Εικονογράφησε παραστάσεις και με μορφές από την παράδοση, εμπλούτισε τους αυστηρά καθορισμένους εικονογραφικούς τύπους, ερμήνευσε τους δογματικούς κανόνες με βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και παράλληλα, με τον ανεξάντλητο πλούτο των παραπληρωματικών θεμάτων και τις απαλές διαβαθμίσεις του φωτός και της σκιάς, απέδωσε τις

35 Άποψη του θολωτού τάφου της Άμφισσας.

36 Ο Σπύρος Παπαλουκάς στη Μητρόπολη της Άμφισσας πλάι στο ανθίβολο με τον Άγγελο του Ευαγγελισμού. Πηγή: εφημ. «Καθημερινή», Επτά Ημέρες, 14 Ιανουαρίου 1996.

εξαϋλωμένες μορφές και τις σχηματοποιημένες φόρμες με μια πρωτότυπη και τολμηρή προσωπική καλλιτεχνική γραφή.

Για την αγιογράφηση του ναού ο Σπύρος Παπαλουκάς χρησιμοποίησε την παραδοσιακή μέθοδο των ανθιβόλων, των προπαρασκευαστικών και διάτρητων σχεδίων που ήταν απαραίτητα μέσα εργασίας των αγιογράφων μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Ο αγιογράφος σχεδίαζε στο χαρτί με κάρβουνο την παράσταση σε κλίμακα 1:1, τρυπούσε το περίγραμμα, τοποθετούσε το τρυπημένο χαρτί, ανθίβολο, στον τοίχο και με

καρβουνόσκονη αποτύπωνε μέσα από τις τρύπες την παράσταση στον τοίχο του ναού. Μέρος των ανθιβόλων που φιλοτέχνησε ο Παπαλουκάς εκτίθενται στη Δημοτική Πινακοθήκη Άμφισσας «Σπύρος Παπαλουκάς».

8.– Ο θολωτός τάφος της Άμφισσας

Το 2014, στο πλαίσιο αρδευτικού έργου στον ελαιώνα της Άμφισσας, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Φωκίδος διενήργησε ανασκαφές που έφεραν στο φως έναν θολωτό τάφο στην περιοχή Άμπλιανος, πολύ κοντά στην Άμφισσα, στο άκρο της εύφορης πεδιάδας που φτάνει έως το επίνειο της Άμφισσας και των Δελφών, την Κίρρα. Πρόκειται για ένα μοναδικό εύρημα για την περιοχή της Εσπερίας Λοκρίδας και ένα από τα λιγοστά ανάλογα ταφικά μνημεία στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας. Ο τάφος διαθέτει μακρύ δρόμο που καταλήγει σε κυκλικό θάλαμο, τα τοιχώματα του οποίου διατηρούνται σε ύψος σχεδόν 3 μ., ενώ η θολωτή ανωδομή του έχει καταρρεύσει. Ο θολωτός τάφος χρησιμοποιήθηκε για περισσότερο από δύο αιώνες, από τον 13ο έως τον 11ο αιώνα π.Χ., όπως συνάγεται από το πλήθος των ευρημάτων και από τη μεγάλη ποσότητα οστεολογικού υλικού που προέρχεται από ανακομιδές. Από την πληθώρα των ευρημάτων ξεχωρίζουν η κεραμική, που αποτελεί τη βασική πηγή πληροφοριών, τα ειδώλια τύπου Φ και Ψ, τα χάλκινα σκεύη, τα όπλα, ένας μεγάλος αριθμός κοσμημάτων, πολλές ψήφοι (χάνδρες) από ημιπολύτιμους λίθους που ανήκαν πιθανότατα σε διαδήματα, περιδέραια και ψέλια, καθώς και οι σφραγιδόλιθοι με εικονογραφικά θέματα κοινά στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, είτε εμπνευσμένα από τον ζωικό κόσμο, όπως τα σχηματοποιημένα τετράποδα ζώα, είτε γραμμικά. Οι σφραγίδες αυτές αποτελούσαν πιθανότατα οικογενειακά κειμήλια, που προσφέρθηκαν ως ταφικά δώρα και φυλακτά στους νεκρούς. Ο σημαντικός αριθμός ευρημάτων από τον θολωτό τάφο της Άμφισσας καθώς και τα ανάλογα ευρήματα από τις γειτονικές θέσεις της Κίρρας, της Κρίσας, του Γλα και των Δελφών μαρτυρούν τις στενές σχέσεις ανάμεσα στους γειτονικούς οικισμούς, τα κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της τοπικής παραγωγής, τόσο της κεραμικής όσο και της μικροτεχνίας, συμπληρώνουν την εικόνα για τα ταφικά έθιμα και την κτέρηση των νεκρών και παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την τοπογραφία της περιοχής, τις εμπορικές και πολιτιστικές επαφές των κατοίκων της περιφέρειας του μυκηναϊκού κόσμου.

9.– Μουσείο Ελληνικής Επανάστασης – Οικία οπλαρχηγού Πανουργιά

Το Μουσείο Ελληνικής Επανάστασης, που στόχο έχει να συντηρήσει και να διαδώσει την ιστορική μνήμη σχετικά με τη σπουδαία συμβολή της ευρύτερης περιοχής της Φωκίδας στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821,

37 Μουσείο Ελληνικής Επανάστασης - Οικία οπλρχηγού Πανουργιά.

στεγάζεται στο σπίτι το οποίο παραχωρήθηκε μετά την απελευθέρωση στον οπλρχηγό Πανουργιά. Στις 24 Μαρτίου 1821, στο μοναστήρι του προφήτη Ηλία στο Χρισσό, ο Πανουργιάς Πανουργιάς μαζί με τον Επίσκοπο Σαλώνων Ησαΐα κήρυξαν την επανάσταση στη Στερεά Ελλάδα. Η συμβολή του οπλρχηγού στην απελευθέρωση του Κάστρου των Σαλώνων στις 10 Απριλίου 1821 καθώς και στην εξέλιξη του αγώνα ήταν καθοριστική.

Πρόκειται για ένα οίκημα που χρονολογείται στα τέλη του 18ου αιώνα. Αποτελούσε μέρος ενός συνόλου κτιρίων τα οποία δεν έχουν διασωθεί και είχαν μορφή τουρκικού σεραγιού. Ακολουθεί τη λαϊκή αρχιτεκτονική της Ρούμελης.

Στον όροφο του κτιρίου στεγάζεται η μόνιμη θεματική έκθεση με τίτλο «1821: Όψεις του Αγώνα της Ανεξαρτησίας», όπου με εύληπτο τρόπο και διαδραστικό χαρακτήρα παρουσιάζονται πτυχές της ιστορίας της Άμφισσας και της ευρύτερης περιοχής την εποχή της Επανάστασης του 1821 και των πρώτων χρόνων της απελευθέρωσης, η προσωπικότητα και η ζωή του οπλρχηγού Πανουργιά, οι απόπειρες πολιτικής συγκρότησης και ποικίλες εκφάνσεις της υλικής και άυλης κληρονομιάς της περιοχής που δίνουν την ευκαιρία στον επισκέπτη να ανακαλύψει ενδιαφέρουσες όψεις της πολιτιστικής και ιστορικής ταυτότητας της Φωκίδας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις*, Βιβλίο 10: Φωκικά, *Οζολών Λοκρών* 38.4–7
- ² Ηροδότου *Ιστορίαι*, Βιβλίο 8: *Ουρανία* 32.8.
- ³ Edward Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806*, Λονδίνο 1819, σ. 124–154 (Περιηγήσεις στην Ελλάδα: Α' Σάλωνα - Χρισσό, μτφρ.: Μ. Γαλέσσα-Τρίγκα),

- Φωκικά Χρονικά, *Περίοδος Β'*, Άμφισσα 1990, σ. 68.
- ⁴ J.A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée, voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843, σ. 258.
- ⁵ Υπάρχει σήμανση.
- ⁶ Η επίσκεψη γίνεται κατόπιν επικοινωνίας με τους αρχαιοφύλακες του

- Αρχαιολογικού Μουσείου Άμφισσας.
- ⁷ Κουφικός ή ψευδοκουφικός διάκοσμος: διακοσμητικό θέμα που αποτελεί απομίμηση της παλιάς τετράγωνης αραβικής γραφής στην οποία γράφτηκε το Κοράνιο στην πόλη Κούφα του Ιράκ.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Lerat Lucien, *Οι Εσπέριοι Λοκροί*, τόμ.

1: *Τοπογραφία και ερείπια* (μτφρ.: Βασιλική Β. Καραμπέτσου / Δέσποινα Δ. Χατζηβασιλείου), τόμ. 2: *Ιστορία, θεσμοί, προσωπογραφία* (μτφρ.: Δέσποινα Δ. Χατζηβασιλείου), Άμφισσα 2008-2009.

Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή, *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου*

«Το Κάστρο των Σαλώνων (Άμφισσα). Ιστορική Διαδρομή - Δυνατότητες και Προοπτική Ανάδειξης», Άμφισσα 2014. Παπαχατζής Νικόλαος (επιμ.), *Πausanias Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά-Φωκικά*, Αθήνα 1981. Τσαρούχα Ανθούλα, «Αρχαία Δυτική Λοκρίδα – Εσπέριοι Λοκροί», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία*.

Εύβοια και Στερεά Ελλάδα, Αθήνα 2008, σ. 382-385.

Φίλιππου Τάσος Μ., *Ιστορία της Φωκίδας Αρχαίας Δωρίδας, Αιτωλίας, Εσπερίας και Οπουντίας Λοκρίδας: Προϊστορία, αρχαιότητα, ρωμαϊκά, βυζαντινά, νεότερα χρόνια*, Πάτρα 2004.